

Namazda Ellerin Kaldırılması (Ref'ü'l-Yedeyn) Konusunda Ebû Hanîfe'ye Nispet Edilen Bir Rivayetin Köken Problemi

Adem Çiftci

0000-0002-9040-2753

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Sivas, Türkiye

ror.org/04f81fm77

ademciftci28@hotmail.com

Öz

Kurucu imamlar sonrasında mezhepler arasındaki münasebetler siyasî ve sosyolojik sebeplere bağlı olarak zaman zaman karşılıklı gerilimlere sahne olmuştur. Bu durum aynı şehir ya da beldede yaşamalarına rağmen mevcut konjonktürün etkisiyle fikrî ve siyâsî çatışmaların ve ayrışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Buna bağlı olarak bazı dönemlerde bir mezhebe mensup olanlar kendi cami ve mescitlerini inşâ etmek suretiyle ibadetlerini buralarda yapmışlar, farklı mezhep mensuplarının arkasında namaz kılmamışlardır. 8./14. asırda İslam coğrafyasının önemli merkezlerinden olan Şam ve Mısır bölgelerinde yaşanan tartışmalar da bu durumun dışı vuran tezahürleri olarak dikkat çekmektedir. Mekhûl en-Nesefî (öl. 318/930) tarafından Ebû Hanîfe'ye nispet edilen ref'ü'l-yedeyn konusundaki rivayetin bu fikrî tartışmaların yaşanmasında ve konuya dair kayda değer bir literatürün ortaya çıkmasında önemli bir katkısı vardır. Mekhûl en-Nesefî'nin Ebû Hanîfe'ye nispet ettiği söz konusu rivayet şu şekildedir: “*Bir kimse rükûya giderken ve rükûdan doğrulurken ellerini kaldırırsa namazı fâsîd olur. Çünkü bu, amel-i kesîrdir. Bu durumda (ellerini kaldıran imama) iktidâ sahih değildir.*” Mezhebin kurucu metinleri olarak ifade edebileceğimiz eserlerde bu tür bir rivayetin yer almaması, aksine mezhebin kurucu imamlarından sabah namazında kunût yapan imama uyulabileceğine açıkça delâlet eden ifadelerin yer alması, mezkûr rivayetin sorgulanmasına neden olmuştur. İşte bu çalışmada Mekhûl en-Nesefî'nin Ebû Hanîfe'ye nispet ettiği bu rivayetin kaynaklardan izi sürülmeye ve senet zinciri tespit edilmeye çalışılmış, daha sonra Hanefî mezhebi özelinde konuya dair yazılan literatür incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku; Hanefî Mezhebi; Namaz; Ref'ü'l-Yedeyn; Mekhûl en-Nesefî

Öne Çıkanlar

- Bu çalışmada ref'ü'l-yedeyn konusunda Ebû Hanīfe'ye nispet edilen bir rivayetin incelemesi yapılmıştır.
- Namazda rükûya giderken ve rükûdan doğrulurken ellerin kaldırılması bazı Hanefî fakihlerine göre namazı bozan bir durumdur.
- Bu görüşü savunan fakihlerin temel dayanaklarından en önemlisi olan rivayet, Mekhûl en-Neseî dışında başka birisinden nakledilmemiştir.
- Şâfiî mezhebine mensup bir imamın intikal tekbirleri esnasında namazda ellerini kaldırması Hanefî muktedînin kendisine uymasına engel değildir.
- Namazın birleştirici ve bütünleştirici yönü dikkate alındığında mezhepler arasındaki tâli konulardaki farklılıklar dikkate alınmamalıdır.

Atıf Bilgisi

Çiftci, Adem. “Namazda Ellerin Kaldırılması (Ref'ü'l-Yedeyn) Konusunda Ebû Hanīfe'ye Nispet Edilen Bir Rivayetin Köken Problemi”. *Eskiye*ni 56 (Mart 2025), 393-415.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1566372>

Makale Bilgileri

<i>Geliş Tarihi</i>	13 Ekim 2024
<i>Kabul Tarihi</i>	19 Mart 2025
<i>Yayın Tarihi</i>	25 Mart 2025
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı - intihal.net
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Etik Bildirim</i>	eskiyenedergi@gmail.com
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	-
<i>Lisans</i>	CC BY-NC 4.0

The Origin Problem of a Narration Attributed to Abū Ḥanīfa on the Issue of Raising Hands in Prayer (Raf' al-Yadayn)

Adem Çiftci

0000-0002-9040-2753

Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Sivas, Türkiye

ror.org/04f81fm77

ademciftci28@hotmail.com

Abstract

In the aftermath of the founding imāms, relations between schools of thought (madhhab) were characterised by intermittent tensions, attributable to a combination of political and sociological factors. This state of affairs gave rise to a series of intellectual and political conflicts and divisions despite the fact that adherents of differing schools of thought were often in close physical proximity to one another, influenced by the prevailing conjuncture. Consequently, during certain periods, adherents of a particular school built their own mosques and prayer halls in which to perform their worship there, refusing to pray behind followers of different schools. The debates that took place in the 8th/14th century in the important centers of the Islamic World centres, such as Damascus and Egypt, are noteworthy manifestations of this situation. The narration attributed to Abū Ḥanīfa by Makḥūl al-Nasafī (d. 318/930) regarding raf' al-yadayn (raising hands during prayer) has made a significant contribution to these intellectual discussions and the emergence of a considerable literature on the subject. The narration that Makḥūl al-Nasafī attributes to Abū Ḥanīfa is as follows: "If a person raises their hands while going into ruku' (bowing) and rising from it, their prayer becomes invalid. Because this is considered excessive action. In this case, it is not valid to follow (as a congregation) an imāms (who raises his hands)." The absence of such a narration in the works generally considered to be the founding texts of the school, and the presence of statements from the school's founding imāms clearly indicating that one can follow an imam who performs qunūt in the morning prayer, have led to the questioning of the aforementioned narration. In this study, efforts have been made to trace the sources of this narration attributed to Abū Ḥanīfa by Makḥūl al-Nasafī and to identify its chain of transmission, followed by an examination of the literature written on the subject, specifically within the Ḥanafī school.

Keywords

Islamic Law; Ḥanafī School; Prayer; Raf' al-Yadayn; Makḥūl al-Nasafī

Highlights

- In this study, an examination will be made of a narration attributed to Abū Ḥanīfa regarding *raf' al-yadayn* (raising hands in prayer).
- According to some Ḥanafī jurists, raising hands while going into and rising from *ruku'* (bowing) is an act that invalidates the prayer.
- The narration, which is one of the most important foundations for the jurists who defend this view, has not been transmitted by anyone other than Makḥūl al-Nasafī.
- A Shafī'i imām's raising of hands during transitional *takbirs* in prayer does not prevent a Hanafī follower from praying behind him.
- Considering the unifying and integrating aspect of prayer, minor differences between schools of thought on secondary issues should not be taken into account.

Citation

Çiftci, Adem. "The Origin Problem of a Narration Attributed to Abū Hanīfa on the Issue of Raising Hands in Prayer (*Raf' al-Yadayn*)". *Eskiyeni* 56 (March 2025), 393-415.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1566372>

Article Information

<i>Date of submission</i>	13 October 2024
<i>Date of acceptance</i>	19 March 2025
<i>Date of publication</i>	25 March 2025
<i>Reviewers</i>	Two Internal & Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl en-Neseî (öl. 318/930), fıkıh ve kelim alanlarında kaleme aldığı eserlerle maruf, Horasan Hanefiliğinin önemli simalarından birisidir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (öl. 333/940) de çağdaşı olan Mekhûl en-Neseî'nin amelde Hanefî mezhebini, itikadda ise Kerrâmîye'nin kurucusu Muhammed b. Kerrâm'ın (öl. 255/869) görüşlerini benimsediği ifade edilmektedir.¹ Mekhûl en-Neseî İslâmî ilimlerin farklı alanlarında eserler kaleme almış, fıkıh alanında da *Kitâbu's-Su'â* simli eseri telif etmiştir. Müellif'in, namazda iftitah tekberi dışında rükûya giderken ve rükûdan doğrulurken elleri kaldırmanın amel-i kesir sayılacağı ve namazı bozacağına dair Ebû Hanîfe'ye nispet ettiği görüşün bu eserde yer aldığı kaynaklar tarafından ittifakla belirtilmektedir.² Maalesef bu eserin, günümüze ulaştığı tespit edilememiştir. Mekhûl en-Neseî'nin Ebû Hanîfe'ye nispet ederek naklettiği bu görüş, kendisinden sonra gelen bazı Hanefî fakihlerini etkilemiş, mezhep içerisinde konuyla ilgili farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İlerleyen dönemlerde mesele farklı bir zemine kayarak Hanefî mukteddîn Şâfiî imama uyup uyamayacağı noktasında tartışmaların yaşanmasına neden olmuş, çeşitli zaman dilimlerinde mezhepler arası bilimsel tartışmalara, akabinde de lehte vealeyhte önemli bir literatürün doğmasına zemin hazırlamıştır.

Bu çalışmada Mekhûl en-Neseî'nin hayatı, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen görüşün - mümkün ise- rivayet zinciri, sahih olup olmadığı, mezhebin ana çizgisinin hangi doğrultuda olduğu ele alınacak ve bu görüş çerçevesinde ortaya çıkan literatürün tespit ve değerlendirmesine yer verilecektir.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizine dayalı olarak yürütülecektir.

1. Ebû Mutî' Mekhûl en-Neseî

1.1. Hayatı

Tam adı Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl en-Neseî el-Hanefî'dir.³ Hayatı hakkındaki bilgiler oldukça sınırlı olan Mekhûl en-Neseî, bugün Özbekistan sınırları içerisinde yer alan, Ceyhun ve Semerkand arasında bulunan Arapların Nesef, İranlıların Nahşeb olarak isimlendirdikleri, günümüzde ise Karşî ismiyle bilinen Nesef'te dünyaya gelmiştir.⁴ Hangi tarihte doğduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

¹ bk. Abdylkader Durguti, *Kerrâmîler: Horasan Hanefîleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023), 26-29.

² bk. Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhtûl-ı burhânî fil-fikhi'n-Nu'mânî*, thk. Abdülkerim Sâmî el-Cündî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 2/207; Ekmeleddin el-Bâbertî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 1/436; Hüsâmüddîn Hüseyin b. Alî es-Siğnâkî, *en-Nihâye fi şerhi'l-Hidâye*, thk. Halid b. İbrahim Salih el-Muheyimîd (Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Şeriat Fakültesi, Merkezî'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1436), 3/272; Abdulkadir el-Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1993), 3/499; Ebû'l-Hasen Alî el-Kârî, *el-Esmâü'l-ceniyye fi'l-esmâi'l-Hanefiyye*, thk. Abülmuhsin Abdullâh Ahmed (Irak: Dîvanü'l-Vakfî's-Seniyye, 2009), 2/663; Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* (Kâhire: Matbaatü's-Saâde, 1324), 216.

³ Şemsüddîn ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 15/33; İlyas Üzümlü, "Neseî, Mekhûl b. Fazl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/570.

⁴ Nesef hakkında detaylı bilgi için bk. Abdulkadir Macit, "Nesef (Karşî)", *İslam Düşünce Atlası*, ed. Halil İbrahim Üçer (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2022), 3/1121.

Mekhûl en-Nesefî, İslâm ilim gelenek ve birikimine özellikle fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi alanlarda önemli katkılar sağlamış,⁵ yetiştirdiği pek çok önemli ilim adamıyla meşhur olmuş “Nesefî” ailesine mensuptur.

Mekhûl en-Nesefî'nin çocukluk ve gençlik dönemine dair kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. İlim, irfan, zühd ve takvası ile dönemin önde gelen ailelerinden birine mensup olması hasebiyle çocukluğunu bu çevrede geçirdiği ve yine ilk eğitimini de ailede aldığı, önce Kur'an'ı hıfzettiği, sonra da hadis ilmiyle meşgul olduğu söylenebilir.⁶ Hadisin altın çağı olarak nitelenen bir dönemde yaşamış olan Mekhûl en-Nesefî'nin hadis rivayet ettiği hocaları arasında dönemin önde gelen isimlerinden Dâvud ez-Zâhirî (öl. 270/884), Ebû İsâ et-Tirmizî (öl. 279/892),⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (öl. 290/903),⁸ Muhammed b. Eyyûb b. ed-Durays (öl. 294/906) gibi kimseler bulunmaktadır.⁹

Fıkıh ve kelim alanındaki birikimi ve eserleriyle meşhur olan Mekhûl en-Nesefî, zühde olan bağlılığı ile de bilinmektedir.¹⁰

Tabakât müelliflerinin kendisini “*el-Hâfız, er-rahhâl, el-fakîh*”¹¹ şeklindeki nitelemelerinden Mekhûl en-Nesefî'nin İslam dünyasının önemli şehirlerine seyahatler yaptığı ve buralardaki pek çok ilim adamından istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Mekhûl en-Nesefî'nin hayatına dair bilgilerin sınırlı olması sebebiyle Hanefî fıkını hangi silsileden aldığını kesin olarak belirlemek zor görünmektedir. Ancak kaynaklarda bazı isimlerin zikredildiği söylenebilir. Buna göre Mekhûl en-Nesefî'nin fıkıh silsilesi el-Mâkiyânî diye meşhur olan Ebû İshâk İbrahim b. Yûsuf b. Meymûn b. Kudâme el-Mâkiyânî el-Bâhilî el-Belhî (öl. 239/853) kanalıyla Ebû Hanîfe'ye (öl. 150/767) ulaştığı ifade edilmektedir.¹²

Seyyid Bahçivan yazdığı makalede Mekhûl en-Nesefî'nin fıkıh silsilesini şu şekilde vermektedir:

Ebû Mutî Mekhûl en-Nesefî (öl. 318/930) – Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Siczî (öl. III. Asrın sonu) – Ebû Ali el-Hasan b. el-Eşraf (öl. III. Asrın sonu) – Muhammed b. Kerrâm es-Siczî (öl. 255/869) – İbrahim b. Yûsuf Meymûn b. Kudâme el-Mâkiyânî (öl. 239/853) – Ebû Muâviye ed-Darîr (öl. 195/810) – Ebû Bekir b. Ayyâş (öl. 193/809) – Ebû Yûsuf (öl. 182/798) – Ebû Hanîfe (öl. 150/767).¹³

Leknevî (öl. 1304/1886) de Mekhûl en-Nesefî'nin, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in öğrencisi olan Ebû Süleyman Mûsa el-Cüzcânî'den (öl. 200/816 [?]) fıkıh rivayet ettiğini kaydetmektedir.¹⁴ Yaşadıkları dönem dikkate alındığında Nesefî'nin Ebû Süleyman el-

⁵ Bu isimlerden bazıları için bk. Macit, “Nesef (Karşî)”, 3/1121.

⁶ bk. Seyit Bahçivan, “Ebû Mutî Mekhûl b. Fadl en-Nesefî ve şahsiyyetühül-ilmiyye”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 7/2 (Güz 2012), 37.

⁷ bk. Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 26/250-251.

⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 14/285-289.

⁹ Bahçivan, “Ebû Mutî Mekhûl b. Fadl en-Nesefî ve şahsiyyetühül-ilmiyye”, 37.

¹⁰ Macit, “Nesef (Karşî)”, 3/1121.

¹¹ Bu nitelemeler için bk. Zehabî, *Siyer*, 15/33; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemül-müellifin* (Beyrut: Mektebetül-Müsenâ, ts.), 12/319.

¹² Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 2/251-252; Bahçivan, “Ebû Mutî Mekhûl b. Fadl en-Nesefî ve şahsiyyetühül-ilmiyye”, 37-38; Durguti, *Kerrâmîler: Horasan Hanefîleri*, 92-93.

¹³ Bahçivan, “Ebû Mutî Mekhûl b. Fadl en-Nesefî ve şahsiyyetühül-ilmiyye”, 49.

¹⁴ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 216.

Cüzcânî'den fıkıh rivayeti bir hoca-öğrenci ilişkisinden ziyade bir gelenek/silsile içerisinde rivayet yoluyla aktarıla gelen ilmî birikimin alınması şeklinde olmalıdır. Zira vefât tarihleri göz önüne alındığında aralarında hoca-öğrenci ilişkisinin olması tarihen mümkün görünmemektedir. Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin mezhebin temel metinlerini hocalarından nakletmesi, hatta İmam Muhammed'in *el-Asl/el-Mebsût* isimli eserinin en güvenilir nüshasının onun rivayet ettiği nüsha olması, Cüzcânî'nin bu silsile içerisindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁵

Durguti, Kerrâmiyye üzerine yazdığı doktora tezinde Mekhûl en-Neseffî'nin, Kerrâmiyye'nin kurucusu Muhammed b. Kerrâm'ın itikadî görüşlerini benimsemiş olmakla birlikte,¹⁶ İbn Kerrâm'ın (öl. 255/869) ölüm tarihi dikkate alındığında onunla görüşmesinin ve aralarında hoca-talebe ilişkisinin bulunmasının düşük bir ihtimal olduğunu ifade etmektedir.¹⁷ Ancak bazı eserlerde Mekhûl en-Neseffî, İbn Kerrâm'ın öğrencilerinden Yahyâ b. Muâz'ın (öl. 258/872) talebeleri arasında zikredilmektedir.¹⁸ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) zâhid ve sûfilere dair kaleme aldığı *Sifatü's-safve* isimli eserinde Mekhûl en-Neseffî kanalıyla Yahyâ b. Muâz'dan naklettiği bir görüş de bu ilişkiyi doğrulamaktadır.¹⁹ Bu verileri birlikte değerlendirdiğimizde İbn Kerrâm ile Mekhûl en-Neseffî arasında zayıfta olsa bir hoca-talebe ilişkisinin var olduğu söylenebilir. Mekhûl en-Neseffî aynı zamanda Mâtürîdîliğin kurucusu olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) çağdaşdır. Ancak aralarında ilişki olup olmadığına dair bir kayda rastlamadık. Mekhûl en-Neseffî'nin 318/930 tarihinde vefât ettiği belirtilmekle birlikte nerede vefât ettiği hususunda herhangi bir bilgiye ulaşamadık.²⁰

1.2. Eserleri

Kaynaklarda Mekhûl en-Neseffî'nin fıkıh, kelim ve tasavvuf alanlarında eserlerinden bahsedilmektedir. Bu eserleri şunlardır.

Kitâbu'ş-Şu'â

Müellifin fıkıh alanında telif ettiği eserin günümüze ulaştığı tespit edilememiştir. Hanefî literatüründe ref'ü'l-yedeyn konusundaki rivayetin bu eserde yer aldığı ifade edilmektedir.

er-Red 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'i'd-dâlle

Bid'at ehli ve sapkın fırkalara reddiye olmak üzere kaleme alınan bu eserde müellif yetmiş üç fırka hadisini esas alarak altı ana bid'at ehli fırka ve onların alt kolları olan on

¹⁵ bk. Mehmet Boynukalın, "Mukaddime", *el-Asl*, mlf. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 88-93; Abdülkadir Şener, "Ebû Süleyman el-Cüzcânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/98.

¹⁶ Üzüm, Muhammed b. Kerrâm'ın görüşlerini benimsediği yaklaşımına karşı çıkmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Üzüm, "Neseffî, Mekhûl b. Fazl", 32/570.

¹⁷ Geniş bilgi için bk. Abdylkader Durguti, *Mezhepleşme Çerçevesinde Muhammed b. Kerrâm ve Kerrâmiyye Mezhebi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 61.

¹⁸ Üzüm, "Neseffî, Mekhûl b. Fazl", 32/570; Salih Çift, "Yahyâ b. Muâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/258.

¹⁹ bk. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Sifatü's-safve*, thk. Ahmed b. Ali (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2000), 2/293.

²⁰ Zehebî, *Siyer*, 15/33; Ali el-Kârî, *el-Esmâri'l-ceniyye*, 2/663; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 2/470; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 2002), 7/284; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 12/319; Üzüm, "Neseffî, Mekhûl b. Fazl", 32/570; Çift, "Yahyâ b. Muâz", 43/258.

ikişer fırkaya yer vermiştir. Eserin ilk tahkikli neşri Marie Bernand tarafından 1980 yılında yayınlanmıştır.²¹ 2013 yılında ise Seyit Bahcivan tarafından yeniden neşredilerek yayınlanmıştır.²²

el-Lü'li'yyât

Müellifin ahlakî ve tasavvufî konulara dair telif etmiş olduğu bir eserdir. Günümüze ulaşan eserin yazma nüshaları Türkiye'de farklı kütüphanelerde bulunmaktadır.²³

Kitâb fî fazli sübhenallah

Carl Brockelman'ın kaydettiğine göre eserin Viyana'da bir yazma nüshası bulunmaktadır.²⁴

2. Ref'ül-Yedeyn Rivayeti ve Köken Tespiti

Mekhûl en-Nesefî'nin Ebû Hanîfe'ye dayandırarak aktardığı rivayet ufak farklılıklar olsa da şu şekildedir: “Bir kimse rükûya giderken ve rükûdan doğrulurken ellerini kaldırırsa namazı fâsîd olur. Çünkü bu, amel-i kesîrdir. Bu durumda (ellerini kaldıran imama) iktidâ sahih değildir.”²⁵ Daha önce ifade edildiği üzere kaynaklar, bu rivayetin müellifin *Kitâbu'ş-Şu'â* isimli eserinde yer aldığını kaydetmektedir. Ancak söz konusu eser günümüze ulaşmadığı için rivayeti ilk kaynağından teyid etmek mümkün değildir. Biz de mezhep imamaları ile sonraki dönem hukukçuları arasında köprü vazifesi gören kurucu metinler ve onların şerhleri üzerinde bir inceleme yapmak suretiyle Mekhûl en-Nesefî'ye kadar ve sonrasında telif edilen eserlerde rivayetin izini tespit etmeye çalışacağız.

2.1. Rivayetin Hanefî Literatüründeki Yeri

Hanefî mezhebinde rükûya giderken ve doğrulurken intikal tekbirlerinde ellerin kaldırılmasının namazı bozacağına dair bir tek rivayet nakledilmektedir. O da Mekhûl en-Nesefî tarafından aktarılan ve Ebû Hanîfe'ye nispet edilen mezkûr rivayettir. Ancak mezhebin kurucu metinleri üzerinde yaptığımız incelemeler de ne zâhiru'r-rivâye'de ne de mevcut diğer metinlerde Ebû Hanîfe'nin böyle bir görüşüne rastlamadığımız gibi diğer imamlardan da bu minvalde nakledilen bir görüş tespit edemedik. İkinci nesil diye ifade edeceğimiz kurucu imamların öğrencileri olan ve hicrî üçüncü asırda vefât eden Hanefî fakihlerinden de bu doğrultuda bir görüşün aktarıldığına dair bilgiye ulaşamadık. Literatürde bu rivayeti ilk olarak Mekhûl en-Nesefî'nin naklettiği, ondan başka böyle bir nakilde bulunan kimsenin de olmadığı kaydedilmiştir.²⁶

²¹ bk. Marie Bernand, “Le Kitâb al-radd ‘alâ'l-bida' d'Abû Mutî' Makhûl al-Nasafî”, *Annales Islamologiques*, 16 (Le Caire 1980), 39-126.

²² Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî, *Kitâbu'r-red alâ ehli'l-bidâ' ve'l-ehvâ'id-dâle*, thk. Seyit Bahcivan (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013).

²³ Nüshalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Saffet Sarıkaya, “Erken Dönem Hanefî Geleneğinde Bir Zâhid: Ebû Mutî Mekhûl en-Nesefî (318/930) ve *Kitâbu'l-Lü'li'yyât*”, *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017), 1/471-474.

²⁴ Carl Brockelman, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdülhalim Neccâr (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2008), 3/261.

²⁵ Rivayet için bk. Ebû'l-Mehâsin Fahrüddîn Kâdîhan, *Şerhu'l-Cami'î's-sağîr*, thk. Esedullah Muhammed Hanîf (Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Şeriat Fakültesi, Doktora Tezi, 1423), 1/199-200; Buhârî, *el-Muhtû'l-burhânî*, 2/207; Siğnâkî, *en-Nihâye*, 3/272; Bâbertî, *el-İnâye*, 1/436; Kemâleddin İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 1/436; Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr* (Beyrüt: Dârü'l-Fikr, 2000), 1/625.

²⁶ Cemâleddin el-Konevî, *el-Mukaddime fî ref'i'l-yedeyn fî's-salât* (Kayseri: Râşid Efendi Kütüphanesi, 1367), 223a-224b; Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *el-Ukûdu'd-dürriyye fî tenkih'l-fetâva'l-Hâmiddiyye* (b.y.: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 1/5.

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Mekhûl en-Neseffî'nin doğum tarihi bilinmese de vefâtı 318/930'dur. Bu bilgiden hareketle onun, hayatının büyük bir kısmını hicrî üçüncü asrın ikinci yarısı ile dördüncü asrın başlarında sürdürdüğü söylenebilir. Söz konusu rivayetin yer aldığı *Kitâbu's-Şu'â* isimli eserin günümüze ulaşmamış olması Ebû Hanîfe'ye nispet edilen bu görüşün senedinin tespitini imkânsız hale getirmektedir. Yine bu rivayeti esas alarak Hanefî birinin Şâfiî imama iktidâsının sahih olmayacağını savunan fukahadan hiçbirisinin söz konusu nakille ilgili sened zikretmemesi ve sened tenkidi yapmaması da dikkat çekmektedir. Bu durum söz konusu hukukçuların ya müellifin *Kitâbu's-Şu'â* isimli eserinde yer alan rivayeti senediyle görüp kâni oldukları ve sened tenkidine ihtiyaç duymadıkları ya da rivayeti mutlak doğru kabul ettikleri düşüncesini akla getirmektedir. Ancak ikincisinin düşük bir ihtimal olduğunu düşünüyoruz.

Mekhûl en-Neseffî'den önce böyle bir görüşü savunan birinin varlığını da söz konusu değildir. Mekhûl'den sonra ise Hanefî fakihî ve aynı zamanda bir Mâtürîdî kelamcısı olan Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin (öl. 493/1100) bu görüşü benimsediği görülmektedir. Siğnâkî'nin (öl. 714/1314) *el-Hidâye* üzerine yazdığı şerhinde kaydettiğine göre Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî mezkûr rivayeti gerekçe göstererek Hanefî birinin Şâfiî imama iktidâsının sahih olmayacağını ifade etmekte, bununla birlikte onların din/fıkıh anlayışları hakkında incitici/karalayıcı ifadeler kullanılmayacağını belirtmektedir.²⁷

Pezdevî'nin hocası Şemsüleimme el-Halvânî (öl. 452/1060 [?]) ise böyle bir durumda iktidanın sahih olacağını, ancak hacamat yaptırdıktan sonra abdest almayı gerekli görmeyen ve vitri tek selamla üç rekât olarak kabul etmeyen bir kimseye uymanın caiz olmayacağını ifade etmektedir.²⁸ Rûknüislâm Ali es-Suğdî (öl. 461/1068) de kan alma, hacamat gibi abdesti bozan bir durumun gerçekleştiğine kesin bir bilgiye sahip değilse Şâfiî imamın arkasında namaz kılınmasında herhangi bir sakınca olmadığını belirtmektedir.²⁹

el-Cami'u's-sağîr şârihlerinden Kâdîhan (öl. 592/1196) sabah namazında kunût meselesini ele alırken konuyla ilgili tarafeyn ve Ebû Yusuf'un görüşlerine yer verdikten sonra nakledilen rivayetler sebebiyle meselenin içtihadı açık bir konu olduğunu, aynı şekilde cenaze namazında imamın beşinci tekbiri alması halinde cemaatin ne yapacağı ve mesbûkun imama birlikte tahiyatta teşehhüd okuyup okuyamayacağı konularının ihtilafı olduğunu, bütün bunların -bazıları kabul etmese de- Şâfiî imama iktidanın câiz oluşuna delalet ettiğini ifade etmektedir. Akabinde de kabul etmeyenlerin görüşlerine dayanak kıldığı Mekhûl rivayetini zikretmektedir.³⁰

Mergînânî (öl. 593/1197) de sabah namazında kunût meselesini ele aldığı kısımda Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin görüşünü naklettikten sonra bu meselenin bir Hanefînin Şâfiî imama uyabileceğinin cevazına delalet ettiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Mergînânî muktedînin Şâfiî imamın kan aldırma, hacamat vb. bir işlemi yaptırdıktan sonra abdest alması gerekirken almadığını bilmesi halinde o kişiye iktidânın câiz olmayacağı kaydını koymaktadır.³¹

²⁷ Siğnâkî, *en-Nihâye*, 3/272; Bâbertî, *el-Înâye*, 1/436; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 216.

²⁸ Burhâneddîn el-Buhârî, *ez-Zehîretü'l-Burhâniyye (ez-Zehîretü'l-fetâva)*, thk. Ebû Ahmed el-Âdilî vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1440/2019), 2/144; Bedrüddîn el-Aynî, *Minhatü's-sülûk fi şerhi Tuhfeti'l-mülûk*, thk. Ahmed Abdürrezzak Abdullah el-Kübeysî (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007), 1/153.

²⁹ Buhârî, *ez-Zehîra*, 2/144; Aynî, *Minhatü's-sülûk*, 1/153.

³⁰ Kâdîhan, *Şerhu'l-Cami'u's-sağîr*, 1/197-200.

³¹ Burhanüddîn el-Mergînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî* (Beyrut: Dâru'l-Erkâm, ts.), 1/81.

Burhāneddīn el-Buhārī (öl. 616/1219), *ez-Zehîratü'l-fetâvâ*'sında intikal tekbirleri esnasında elleri kaldırmanın namazı bozmayacağını ifade etmektedir.³² Zahîrüddīn el-Buhārī (öl. 619/1222) ise *el-Fevâidü'z-zahîriyye*'de Mekhûl rivayetini zikrettikten sonra şöyle demiştir. “Bu, tartışmaya açık bir konudur. Rükûya giderken ve rükûdan doğrulurken elleri kaldırma sebebiyle namazın bozulması, imamın namazının câiz olmasından dolayı başlangıçta (Şâfiî imama) iktidânın sıhhatine engel teşkil etmez.”³³ Kerderî (öl. 827/1424) de *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* isimli eserinde intikal tekbirleri esnasında elleri kaldırmanın muhtar olan görüşe göre namazı bozmadığını kaydetmektedir.³⁴

Konuyla ilgili benzer değerlendirmeler Ebü'l-Berakât en-Nesefî (öl. 710/1310) tarafından da yapılmıştır. O, sabah namazında kunût konusunu ele aldığı pasajda Ebû Yusuf'un görüşünü naklederek meselenin içtihadı açık bir konu olup Hanefî müktedînin kunûtta imama tabi olmasında sakınca bulunmadığını ve bunun sahih olduğunu belirterek meselenin Şâfiî imama iktidânın cevazına delalet ettiğini kaydetmektedir. Nesefî sözlerine devam ederek bazıları tarafından rivayet edilen rükûya giderken ve rükûdan doğrulurken elleri kaldırmanın amel-i kesîr kapsamında olup namazı bozacağı şeklindeki görüşün isabetli olmadığını; amel-i kesîrin uzaktan bakan birinin o kimsenin namazda olmadığı hissine kapılması şeklinde olduğunu kaydetmektedir.³⁵

Mezhep içerisinde genel kanaat -Hanefîlere göre kan aldırma, hacamat vb. gibi abdest alınması gerekli olan durumlar hariç- Şâfiî imama iktidânın sahih olduğu yönündedir. Bununla birlikte mezhep taassubiyeti gibi farklı sâiklerle Hanefî birinin Şâfiî imama iktidâsını sahih görmeyen hukukçular da bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Emir Kâtip el-İtkânî'dir (öl. 758/1357).

Hanefî birinin Şâfiî imama uyamayacağı görüşünün en sıkı müdafilerinden biri olan İtkânî, Mekhûl en-Nesefî'nin Ebû Hanîfe'ye dayandırdığı rivayeti esas alarak elleri kaldırmanın namazı bozacağı ve dolayısıyla da Hanefî birinin Şâfiî imama uymasının câiz olmayacağını belirtmiş, döneminde bu görüşe karşı çıkanlarla hararetli tartışmalar yapmış, kendi görüşünü ispatlamak için bir risale kaleme almıştır. İtkânî mezhebin önde gelen isimlerinden Sadruşşehîd (öl. 536/1141), Attâbî (öl. 586/1190), Kâdîhân (öl. 592/1196) gibi fakihlerin İmam Muhammed'in *el-Câmi'u's-sağîr*'ine yazdıkları şerhlerinde söz konusu rivayete yer verdiklerini, dolayısıyla onların da bu görüşte olduklarını iddia ederek kendi görüşünü temellendirme çabası içerisine girmiştir.³⁶

İmam Muhammed'in *el-Câmi'u's-sağîr* ve diğer eserlerini incelediğimizde bu konuda herhangi bir rivayet ya da bilgiye ulaşamadık. İmam Muhammed eserde “Namazı Bozan ve Bozmayan Şeyler” başlığı altında “Bir kimse sabah namazını imamın arkasında kılsa, imam kunût okusa müktedî susar (yani okuma konusunda ona tabi olmaz). Bu, Muhammed'in görüşüdür. Ebû Yusuf'a göre ise imama tabi olur (yani o da kunût okur)”³⁷

³² Buhârî, *ez-Zehîra*, 2/120.

³³ Zahîrüddīn el-Buhârî, *el-Fevâidü'z-zahîriyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atif Efendi, 1002), 32b; Sığnâkî, *en-Nihâye*, 3/273.

³⁴ Hâfizüddīn el-Kerderî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, thk. Salim M. el-Bedrî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 1/46.

³⁵ Ebü'l-Berakât en-Nesefî, *el-Kâfi fi şerhi'l-Vâfi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 612), 33b.

³⁶ bk. Kivâmüddīn Emir Kâtip el-İtkânî, *Mukaddime fi terki ref'il-yedeyn fi's-salât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2269/03), 93b; Adem Çiftci, “Kivâmüddīn el-İtkânî ve Namazda Ellerin Kaldırılmasının Terk Edilmesi Gerekliğine Dair Risalesi”, *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 12 (Aralık 2023), 31.

³⁷ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Câmi'u's-sağîr* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1986), 94.

ifadelerine yer vermektedir. İmam Muhammed'in görüşünün aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin görüşü olduğu diğer Hanefî kaynaklarında ifade edilmektedir.³⁸ İmam Muhammed'in bu ifadelerinden anlaşılacağı üzere sabah namazında kunût yapan bir imama uyulamayacağı yönünde herhangi bir görüş zikretmediği görülmektedir. Bu da kurucu imamların namazda elleri kaldıran bir kimseye uymanın câiz olmadığı, uyulması durumunda bunun amel-i kesîr sayılacağı ve namazın fâsid olacağı şeklinde bir görüşe sahip olmadıklarını göstermektedir.

İtkânî'nin ileri sürdüğü mevcut görüşe kendisiyle çağdaş ve aynı zamanda bir Hanefî fakihî olan Cemâleddîn el-Konevî (öl. 770/1369) şiddetle karşı çıkarak bir reddiye kaleme almıştır. Konevî eserinde söz konusu rivayeti Mekhûl dışında başka bir kimsenin nakletmediğini, bu sebeple onun rivayetinde tek kaldığını (teferrüd) belirttikten sonra Mekhûl'un mezhep içerisinde rivayetiyle maruf birisi olmadığını vurgulayarak söz konusu rivayetin, meçhul ravinin rivayeti gibi değerlendirilmesi gerektiğini ve böyle bir rivayetle amel etmenin de câiz olmayacağını ifade etmiştir.³⁹

Hanefî tabakât müelliflerinden Abdülkâdir el-Kureşî (öl. 775/1373) de Mekhûl'un hayatına dair bilgiler verdikten sonra hocası İbnü't-Türkmânî el-Mardînî'nin (öl. 750/1349) Mekhûl hakkındaki, "Bu rivayetin ravisi olan Mekhûl, bilinmemekte/tanınmamaktadır"⁴⁰ değerlendirmesine yer vererek onun rivayeti ile tanınan birisi olmadığını bu sebeple de rivayetin muteber ve hükme medâr olma potansiyeli taşımadığına işaret etmektedir.

Hanefî usûlcüler meçhul râviyi, rivayetiyle tanınmayan bir ya da iki hadis rivayet eden kimse olarak tarif etmektedirler.⁴¹ Bu durum sahâbe açısından herhangi bir problem teşkil etmez. Ancak daha sonraki tabakalarda meçhul râvinin rivayeti, başka bir rivayetle desteklenmediği ya da selef tarafından rivayeti kabul edilmediği sürece onunla amel edilmesi câiz görülmemiştir.⁴²

Müteahhir dönemin önde gelen hukukçularından İbn Nuceym (öl. 970/1563) de Mekhûl'un rivayeti hakkında söz konusu rivayetin "hem rivâyet hem de dirâyet bakımından sahih olmadığı" değerlendirmesini yaparak rivayetin hükme dayanak oluşturması açısından yeterli olmadığını ifade etmektedir.⁴³ Son dönem Hanefî fakihlerinden İbn Âbidîn (öl. 1252/1836) ise kendisine yöneltilen intikal tekbirleri esnasında ellerini kaldıran Şâfiî imama Hanefî birinin iktidâsının sahih olup olmayacağı yönündeki soruya, Konevî'nin risalesine atıf yaparak muktedirinin namazının sahih olacağını ve bu konuda Ebû Hanîfe'den namazın butlanına dair Mekhûl rivayeti dışında

³⁸ bk. Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/81; Osman b. Ali ez-Zeylâfî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Bulak: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1314), 1/171; Mehmed b. Ferâmuruz Molla Hüseyin, *Dürrü'l-hükkâm şerhu Gureri'l-ahkâm* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2014), 1/114.

³⁹ Konevî, *el-Mukaddime fi refi'l yedeyn fi's-salât* (Râşid Efendi, 1367), 223a-224b; Osman Bayder, "8./14. Yüzyılda Şam-Mısır Bölgesi Fakihleri Arasında Bir Tartışma: Refu'l-Yedeyn Meselesi", *Dergıabant* 7/13 (Mayıs 2019), 124. Söz konusu risale hakkında geniş bilgi için bk. Adem Çiftci, "Cemâleddin el-Konevî'nin Namazda Ellerin Kaldırılması Meselesine Dâir Risâlesi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2023), 155-180.

⁴⁰ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudıyye*, 3/499; Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye*, 2/663; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 216.

⁴¹ Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edile fi usûli'l-fikh*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 180; Ebû'l-Usr el-Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, thk. Saîd Bektaş (Medîne: Dâru's-Sirâc, 2016), 371; Şemsüleimme es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefa el-Efgânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1973), 1/342.

⁴² Geniş bilgi için bk. Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 371-378; Serahsî, *el-Usûl*, 1/339-345.

⁴³ Zeynüddîn İbn Nuceym, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 2/80.

herhangi bir rivayetin nakledilmediği cevabını vermek suretiyle Konevî'yle aynı görüşü paylaştığını ihsas ettirmiştir.⁴⁴

3. Hanefî Mezhebinde Rivayet Merkezli Telif Edilen Eserler

Mekhûl en-Nesefî'nin söz konusu rivayetini merkeze alan ve mezhebin bu konudaki esas görüşünü ortaya koyup temellendirmeye çalışan çeşitli eserlerin telif edildiği görülmektedir. Bunlardan bazıları mezkûr rivayetten yola çıkarak mezhebin esas görüşünün iftitah tekbiri dışında elleri kaldırmanın namazı ifsad edeceğini, bu sebeple Hanefî birinin Şâfiî imama iktidasının sahih olamayacağını ispat etmeye çalışırken; bazıları ise Ebû Hanīfe'den böyle bir görüşün sabit olmadığını -olsa bile şâzz bir görüş olduğunu- dolayısıyla da elleri kaldırmanın namazı bozmayacağını ve Şâfiî imama uymanın sahih olduğunu temellendirmeye çalışmışlardır.

3.1. Rivayeti Kabul Eden Fukahânın Çalışmaları

Mekhûl en-Nesefî rivayetini merkeze alan ve intikal tekbirleri esnasında elleri kaldırmanın amel-i keşîr olup namazı bozacağı gerekçesiyle Hanefî birinin Şâfiî imama uymasının câiz olmadığını savunan ve konuya dair eser kaleme alan fakihler vardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bunlar İtkânî, *el-Hidâye* şârihi Bâbertî ve Rahmetullah es-Sindî'dir.

3.1.1. İtkânî'nin (öl. 758/1357) *Mukaddime fi terki refi'l-yedeyn fi's-salât* İsimli Eseri

İtkânî'nin 747/1346 yılında Dımaşk'a gelişiyle birlikte yeniden bu mesele gündeme yeniden gelmiştir. İçerisinde Hanefîlerin de bulunduğu fakihler tarafından İtkânî'nin savunduğu namazda elleri kaldırmanın namazı bozacağı görüşüne karşı itirazlar yükselmiştir. Dönemin önde gelen Şâfiî fakihlerinden birisi olan Takiyyüddîn es-Sübkî (öl. 756/1355) bunlardan birisidir. Sübkî namazda elleri kaldırmanın gerekliliğini ispat etmek için içerisinde on altı rivayetin bulunduğu bir risale telif etmiştir.⁴⁵ Bu rivayetleri sened ve metin açısından tenkide tâbi tutan İtkânî, muhaliflerinin kendisine karşı ileri sürdükleri delilleri çürütmek ve Hanefî mezhebinin esas görüşünün Mekhûl rivayeti doğrultusunda olduğunu ortaya koymak için bu risaleyi kaleme almıştır.⁴⁶

İtkânî *Mukaddime fi terki refi'l-yedeyn fi's-salât* adını verdiği eserinde konunun merkezine amel-i keşîr kavramını oturtmuş, Mekhûl rivayetinden hareketle elleri kaldırmanın amel-i keşîr kapsamında değerlendirileceğini bu sebeple de Şâfiî imama uyan Hanefî mukteddîn'in namazının fâsid olacağı iddia etmiştir.

İtkânî, kendi görüşünü desteklemek için Hanefî mezhebinin önemli merkezlerinden Irak, Rey, Belh, Buhârâ, Semerkand, Fergâna ve Mısır gibi bölgelerde yaşamış olan Hanefî fukahâsından ellerin kaldırılmasının câiz olduğuna dair herhangi bir görüşün aktarılmadığını, aksine bu fakihlerin elleri kaldırmanın namazı bozacağı yönünde fetvalar verdiklerini ve kendisinin de bu fetvaları bizzat gördüğünü iddia etmiştir.⁴⁷ İtkânî ileri sürdüğü bu deliller neticesinde namazda ellerin kaldırılmaması gerektiğini, Hanefî birinin

⁴⁴ İbn Âbidîn, *el-Ukûdu'd-dürriyye*, 1/5.

⁴⁵ Bu risale Abdulhamid Muhammed Dervîş tarafından 2014 yılında neşredilmiştir. bk. Takiyyüddîn es-Sübkî, *Refi'l-yedeyn fi's-salât*, thk. Abdulhamid Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Muktebis, 2014).

⁴⁶ İtkânî, *Mukaddime fi terki refi'l-yedeyn fi's-salât* (Fatih, 2269/03), 91b-93b; Çiftci, "Kivâmüddîn el-İtkânî ve Namazda Ellerin Kaldırılmasının Terk Edilmesi Gerektiğine Dair Risalesi", 12.

⁴⁷ İtkânî, *Mukaddime fi terki refi'l-yedeyn fi's-salât* (Fatih, 2269/03), 95b-102a. Geniş bilgi için bk. Çiftci, "Kivâmüddîn el-İtkânî ve Namazda Ellerin Kaldırılmasının Terk Edilmesi Gerektiğine Dair Risalesi", 27-69.

Şâfiî imama uyması durumunda namazının sahih olmayacağını ortaya koymaya çalışmıştır. Eser, tahkik edilerek neşredilmiştir.⁴⁸

3.1.2. Bâbertî'nin (ö 786/1384) *Risâle fi ademi cevâzi ref'i'l-yedeyn fi'r-rüku'* İsimli Eseri

Bâbertî risalede hamdele salveleden sonra doğrudan Ebû Hanîfe şöyle demiştir diyerek Mekhûl en-Nesefî rivayetine yer vermekte akabinde İmam Şâfiî'nin de aksini söylediğini kaydetmektedir.⁴⁹

Müellif daha sonra Hanefîlerin namazda iftitah tekbiri dışında ellerin kaldırılmaması gerektiğine dair delillerini zikretmekte ve ispat sadedinde dokuz farklı rivayete yer vermekte, çok daha fazla rivayet olmasına rağmen bu kadarıyla yetindiğini belirtmektedir.⁵⁰ Müellif, konuyla ilgili muhaliflerin delillerini de zikretmekte, bu bağlamda on beş farklı rivayete yer vermektedir. Her bir rivayeti tek tek inceleyen Bâbertî, söz konusu rivayetleri nesh, zayıflık, konuya delil teşkil etmeme, kendi mezhebinin ileri sürdüğü rivayetin daha güçlü olması, senedde meçhul ravinin bulunması gibi çeşitli gerekçelerle bu rivayetlerin ellerin kaldırılması konusunda niçin delil olamayacağını izah etmeye çalışmıştır.⁵¹

Müellif daha sonra şu genel değerlendirmeyi yaparak risaleyi tamammıştır: “Müçtehid bazen isabet eder bazen de hata. Eğer doğru olan Ebû Hanîfe'nin görüşüye ona muhalefet edenin namazı daima bâtil olur. Eğer doğru olan diğerlerinin görüşüye, elleri kaldırmamakla namaz ittifakla bâtil olmaz. Bu durumda Ebû Hanîfe'nin görüşünü almanın her halükârda daha uygun olduğu açıktır.”⁵²

Müellif, Mekhûl rivayetinin sıhhatine dair risalede herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Ancak risalenin hemen başında bu rivayete yer vermesi ve konuyla ilgili yaptığı açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda Bâbertî'nin bu rivayeti sahih kabul ettiği ve inceleme ihtiyacı duymadığı anlaşılmaktadır.

Risale Ammâr Abdülhüseyin Aşam tarafından tahkik edilerek 2021 yılında *Mecelletü'l-Arabiyye li'n-Neşri'l-İlmî* dergisinde yayınlanmıştır.⁵³

3.1.3. Rahmetullah es-Sindî'nin (öl. 993/1585) *Risâle fi cevâzi iktidâi'l-Hanefiyyi bi's-Şâfi'yyi* İsimli Eseri

Rahmetullah es-Sindî (öl. 993/1585) mukaddimede bu eseri Hanefî bir kimsenin Şâfiî imama iktidâsının câiz olup olmadığı meselesini açıklamak üzere mezhebin önde gelen isimlerinin görüşlerini ve onlardan sahih olarak nakledilen rivayetleri bir araya getirmek suretiyle telif ettiğini ifade etmektedir. Müellif daha sonra Şâfiî imama iktidâ konusunda Hanefî ulemanın ihtilaf ettiğini ve mezhep içerisinde dört farklı görüşün ortaya çıktığını kaydetmektedir.⁵⁴ Müellif bu görüşleri şu şekilde sıralamaktadır:

⁴⁸ bk. Çiftci, “Kıvâmu'ddîn el-İtkânî ve Namazda Ellerin Kaldırılmasının Terk Edilmesi Gerektiğine Dair Risalesi”, 1-73.

⁴⁹ Ekmeddîn el-Bâbertî, *Risâle fi ademi cevâzi ref'i'l-yedeyn fi gayri tekbirati'l-iftitâh*, thk. Ammâr Abdülhüseyin Aşam, *Mecelletü'l-Arabiyye li'n-Neşri'l-İlmî* 3/2 (2021), 628.

⁵⁰ Bâbertî, *Risâle fi ademi cevâzi ref'i'l-yedeyn fi gayri tekbirati'l-iftitâh*, 628-634.

⁵¹ bk. Bâbertî, *Risâle fi ademi cevâzi ref'i'l-yedeyn fi gayri tekbirati'l-iftitâh*, 634-638.

⁵² Bâbertî, *Risâle fi ademi cevâzi ref'i'l-yedeyn fi gayri tekbirati'l-iftitâh*, 638.

⁵³ Ekmeddîn el-Bâbertî, *Risâle fi ademi cevâzi ref'i'l-yedeyn fi gayri tekbirati'l-iftitâh*, thk. Ammâr Abdülhüseyin Aşam, *Mecelletü'l-Arabiyye li'n-Neşri'l-İlmî* 3/2 (2021), 613-645.

⁵⁴ Rahmetullah es-Sindî, *Risâle fi cevâzi iktidâi'l-Hanefiyyi bi's-Şâfi'yyi* (Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5817/4), 46b; a.m.f. *Gâyetü't-tahkîk ve nihâyetü't-tedkîk fi'l-iktidâ bi's-Şâfiyye*, thk. Salâh M. Ebû'l-Hâc (Ammân: Merkezü Envârî'l-

i. İhtilaflı meselelerde ihtiyatlı olmak şartıyla iktidâ câiz; aksi durumda câiz değildir. Müellif bu görüşün, Hanefî fukahânın çoğunluğunun görüşü olduğunu belirtmektedir.⁵⁵

ii. Daha önce geçen şartlar konusunda muhalefet ettiği bilinmiyorsa Şâfiî imama iktida câizdir. Mesela hacamat yaptırdıktan ya da kan aldırdıktan sonra abdest alıp almadığını bilirse ve o kişinin namaz kıldırıldığını görse ona iktidâ sahihtir. Ancak abdest almadan namaz kıldırıyor ise o kimseye uymak câiz değildir.⁵⁶

iii. Mutlak olarak iktidâ câiz değildir.⁵⁷

iv. Mutlak olarak iktidâ câizdir.⁵⁸

Müellif bu dört görüşü ve delillerini ortaya koyup değerlendirdikten⁵⁹ sonra ihtiyata en uygun olanın Şâfiî imama iktidânın mutlak olarak geçersiz olmasının isabetli görüş olduğunu ve bu konuda ihtilaf bulunmadığını iddia etmektedir. Müellif, her ne zaman bir konuda sahih, fâsid ve kerahet bulunduğu dair ihtilaf varsa orada kerahet ve fesad ihtimalinden kaçınmak gerektiğini ve bu sebeple de ahvet/ihtiyata uygun olanı tercih etmenin daha doğru ve hakka uygun olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰

Müellif, Mekhûl rivayetine de atıfta bulunarak, iktidânın sahih olmadığını savunanların en önemli dayanaklarından biri olarak sunmaktadır.⁶¹ Konuyla ilgili İtkânî tarafından telif edilen risaleye de işaret ederek onun, mezhebin önemli merkezlerindeki fukahânın elleri kaldırmanın namazı bozacağı yönünde fetvalar verdiklerinin ve kendisinin de buna şahit olduğu yönündeki sözlerine yer vermek suretiyle kendi görüşünü tekid etmeye çalışmaktadır.⁶²

Bu eserin müellifin *Gâyetü't-tahkîk ve nihâyetü't-tedkîk fî mesâ'ile übtüliye bihâ ehlü'l-Haremeyn'i-şerîfeyn* isimli çalışmasının ilgili bölümlerinin ayrı istinsah edilmiş kısımları olabileceği ifade edilmiştir.⁶³ Söz konusu eserler mukayese edildiğinde bu tespitin isabetli olduğu görülmektedir. Bu sebeple Salâh Muhammed Ebû'l-Hâc tarafından Ezher nüshası esas alınarak tahkik edilen ve *Gâyetü't-tahkîk ve nihâyetü't-tedkîk fî'l-iktidâ bi's-Şâfiyye* ismiyle 2020 yılında Ammân'da basılan matbu nüsha da çalışma da referans olarak gösterilmiştir.⁶⁴

3.2. Rivayeti Reddeden Fukahânın Çalışmaları

Mekhûl en-Nesefî rivayetini esas alarak intikal tekbirleri esnasında elleri kaldırmanın namazı bozacağı fikrini savunanlara karşı, mezhebin zâhir görüşünün Hanefî birinin

Ulemâi li'd-Dirâsât, 2020), 45-46. Risale üzerine yapılan bir başka çalışma için bk. Ahmet Aydın, "Namazda Başka Bir Mezhepten Olan İmama Uymanın Hükmüne Dair Tartışmalar ve Rahmetullah Es-Sindî'nin 'Risâle fî Beyânî'l-İktidâ bi's-Şâfiyye ve'l-Hilâf fî Zâlik' Adlı Risâlesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (2019), 1677-1689.

⁵⁵ bk. Sindî, *Risâle fî cevâzi iktidâ'l-Hanefiyyi bi's-Şâfiyyi* (Manisa İl Halk, 5817/4), 46b-51a; a.mlf. *Gâyetü't-tahkîk*, 46-62.

⁵⁶ bk. Sindî, *Risâle fî cevâzi iktidâ'l-Hanefiyyi bi's-Şâfiyyi* (Manisa İl Halk, 5817/4), 51b; a.mlf. *Gâyetü't-tahkîk*, 65-66.

⁵⁷ bk. Sindî, *Risâle fî cevâzi iktidâ'l-Hanefiyyi bi's-Şâfiyyi* (Manisa İl Halk, 5817/4), 51b-52a; a.mlf. *Gâyetü't-tahkîk*, 67.

⁵⁸ bk. Sindî, *Risâle fî cevâzi iktidâ'l-Hanefiyyi bi's-Şâfiyyi* (Manisa İl Halk, 5817/4), 52b-53a; a.mlf. *Gâyetü't-tahkîk*, 69-70.

⁵⁹ bk. Sindî, *Risâle fî cevâzi iktidâ'l-Hanefiyyi bi's-Şâfiyyi* (Manisa İl Halk, 5817/4), 52a; a.mlf. *Gâyetü't-tahkîk*, 68-69.

⁶⁰ bk. Sindî, *Risâle fî cevâzi iktidâ'l-Hanefiyyi bi's-Şâfiyyi* (Manisa İl Halk, 5817/4), 53a; a.mlf. *Gâyetü't-tahkîk*, 70.

⁶¹ bk. Sindî, *Risâle fî cevâzi iktidâ'l-Hanefiyyi bi's-Şâfiyyi* (Manisa İl Halk, 5817/4), 50a; a.mlf. *Gâyetü't-tahkîk*, 58-61.

⁶² bk. Sindî, *Risâle fî cevâzi iktidâ'l-Hanefiyyi bi's-Şâfiyyi* (Manisa İl Halk, 5817/4), 51a-51b; a.mlf. *Gâyetü't-tahkîk*, 61-62.

⁶³ bk. İrfan İnce, "Sindî, Rahmetullah b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/248; Aydın, "Namazda Başka Bir Mezhepten Olan İmama Uymanın Hükmüne Dair Tartışmalar ve Rahmetullah Es-Sindî'nin 'Risâle fî Beyânî'l-İktidâ bi's-Şâfiyye ve'l-Hilâf fî Zâlik' Adlı Risâlesi", 1678.

⁶⁴ Rahmetullah es-Sindî, *Gâyetü't-tahkîk ve nihâyetü't-tedkîk fî'l-iktidâ bi's-Şâfiyye*, thk. Salâh Muhammed Ebû'l-Hâc (Ammân: Merkezü Envârî'l-Ulemâi li'd-Dirâsât, 2020).

intikal tekbirleri esnasında ellerini kaldıran imama uymasının önünde herhangi bir engel bulunmadığı düşüncesinde olan hukukçular da aksi görüşü savunanların iddia ve delillerini çürütmek için eserler kaleme almışlardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bunlar Cemâleddin el-Konevî, Emir Pâdişah, Ali el-Kârî ve Nûh b. Mustafa'dır.

3.2.1. Cemâleddin el-Konevî'nin (öl. 770/1369) *Mukaddime fi refi'l-yedeyn fi's-salât* isimli Eseri

Cemâleddîn el-Konevî (öl. 770/1369) çağdaşı İtkânî'nin iddialarını *Mukaddime fi refi'l-yedeyn fi's-salât* isimli eserinde ele almıştır.

Konevî, eserinde İtkânî'nin ileriye sürdüğü iddialara aklî ve naklî açılardan cevaplar vermiştir. O, naklî cevap olarak *ez-Zahîre (ez-Zahîretü'l-fetâva/Burhâniyye)*,⁶⁵ *et-Tetimme (Tetimmetü'l-fetâva)*,⁶⁶ *el-Münye* ve *Fetâvâ-yı Velvâliciyye*⁶⁷ gibi mezhebin muteber ve mutemed kaynaklarında intikal tekbirleri esnasında elleri kaldırmanın namazı bozmayacağı yönünde görüşlerin yer aldığını, hatta Serahsî,⁶⁸ Burhâneddîn el-Buhârî⁶⁹ gibi fakihlerin eserlerinde Şâfiî imama tabi olunabileceğini açıkça ifade ettiklerini belirtmektedir. Zaten bu görüşün söz konusu eserlerde mutlak olarak geçmesi de Ebû Hanîfe'nin de bu görüşte olduğuna delalet etmektedir.⁷⁰

Konevî'nin aklî/nazarî cevabına gelince, İtkânî'nin Mekhûl rivayetinin yer aldığını söylediği *el-Câmi'u's-sağîr* şerhlerinde “Bir kimse sabah namazını imamın arkasında kılsa, imam kunût okusa Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre imama uyan kimse susar ve okuma konusunda ona tabi olmaz. Ebû Yusuf'a göre ise imama tabi olur (yani o da kunût okur)”⁷¹ şeklinde bir rivayetin de bulunduğunu, rivayette geçen ‘*imam kunût okusa*’ şeklindeki ifadenin mutlak oluşundan hareketle Ebû Hanîfe'nin, kunût esnasında ellerini kaldırsın ya da kaldırmasın imama uyulmasında herhangi bir sakınca görmediğini ifade etmektedir. Konevî sözlerine devamla Ebû Hanîfe'nin burada ellerini kaldıran imama uymamanın câiz olmayacağını söylemediğini sadece Hanefî mukteddinin kunût okumayıp sükût edeceğini söylediğini belirtmiştir. Burada imamın ‘*kunût okuyan ama ellerini kaldırmayan imam*’ şeklinde tahsis edilmesi doğru değildir. Çünkü bu durumda delile dayanmadan lafzın zâhir anlamında udûl söz konusu olur ki, bu durumda iddia sahibinin bunu açıklaması gerekir. Ayrıca sabah namazında kunût meselesinde iki görüş olup ilki, kunût okunur ve eller kaldırılır diyen Şâfiîlere; diğeri ise kunût da okunmaz, eller de

⁶⁵ bk. Buhârî, *ez-Zehîra*, 2/143.

⁶⁶ Burhâneddîn el-Buhârî, *Tetimme (Tetimmetü'l-fetâva)* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Vâlide Sultan, 165), 9a.

⁶⁷ Ebü'l-Feth el-Velvâlicî, *el-Fetâva'l-Vâliciyye*, thk. Mikdâd b. Mûsa Füreyvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/109, 120.

⁶⁸ Şemsüleimme es-Serahsî, *Şerhu'l-Cami'i's-sağîr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 565), 34a.

⁶⁹ Buhârî, *el-Muhtû'l-burhânî*, 1/406.

⁷⁰ Konevî, *el-Mukaddime fi refi'l-yedeyn fi's-salât* (Râşid Efendi, 1367), 222a-222b; Bayder, “8./14. Yüzyılda Şam-Mısır Bölgesi Fakihleri Arasında Bir Tartışma: Refu'l-Yedeyn Meselesi”, 122; Çiftci, “Cemâleddin el-Konevî'nin Namazda Ellerin Kaldırılması Meselesine Dâir Risâlesi”, 163.

⁷¹ Serahsî, *Şerhu'l-Cami'i's-sağîr* (Bağdatlı Vehbi, 565), 33b; Hüsâmeddîn es-Sadrüşşehîd, *Şerhu'l-Cami'i's-sağîr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1358), 8a; Kâdîhan, *Şerhu'l-Cami'i's-sağîr*, 1/197. Ayrıca bk. Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/81.

kaldırılmaz diyen Hanefilere aittir. Dolayısıyla söz konusu imamın kunût okuyan ama ellerini kaldırmayan imam şeklinde tahsis edilmesi doğru değildir.⁷²

Konevî, Mekhûl rivayetini esas alan müteahhir ulemadan bazılarının da itkânî'nin görüşünü benimsediğini ancak bunun şâzz bir görüş olduğunu, kurucu imamlardan bu doğrultuda bir görüş nakledilmediğini belirtmektedir.⁷³

Aklî izahlarına devam eden Konevî, Mekhûl'ün mezhep içerisinde rivayetiyle maruf birisi olmadığını, mezkûr rivayeti nakletme hususunda tek kaldığını (teferrüd), ve böyle bir nakilde bulunan ondan başka birinin bulunmadığını kaydetmektedir. Bu sebeple rivayetin, meçhul râvinin rivayeti seviyesinde olduğunu ve Hanefî mezhebinde böyle bir kimsenin rivayetiyle amel etmenin câiz olmadığını, hatta mezhep usulcülerine göre bunun helal olmadığını ifade etmektedir.⁷⁴

Hanefî usûlcüler meçhul râviyi, rivayetiyle tanınmayan bir ya da iki hadis rivayet eden kimse olarak tarif etmektedirler.⁷⁵ Tamamı adâlet sahibi (udûl) kabul edildiği için bu durum sahabe açısından problem teşkil etmez. Ancak sonraki tabakalarda meçhul râvinin rivayetiyle amel edilebilmesi için ya başka bir rivayetle desteklenmesi ya da selef tarafından söz konusu râvinin rivayetinin kabul edilmesi gerekir. Aksi takdirde bu kimsenin rivayetiyle amel edilmez.⁷⁶ Mekhûl rivayeti için ise bu iki durumdan hiç biri söz konusu değildir.

Konevî ayrıca Mekhûl'ün söz konusu rivayeti doğrudan Ebû Hanîfe'den duymuş gibi naklettiğini, oysaki Mekhûl'ün Ebû Hanîfe'ye yetişmediğini ve rivayet zincirine dair herhangi bir bilgi de paylaşmadığını kaydetmektedir. Bu sebeple rivayetin hükme dayanak oluşturabilecek nitelikte olmadığını belirtmektedir.⁷⁷

3.2.2. Emir Pâdişah'ın (öl. 987/1579) *Risâle fî iktidâi'l-Hanefiyyi bi'ş-Şâfi'yyi* İsimli Eseri

Emir Padişah, Hanefî birinin Şâfiî imama iktidasının câiz olup olmadığına, Mescid-i Haram ya da bir başka mescitte Şâfiî bir cemaat oluşmuşsa bu cemaate tabi olunup olunamayacağına dair kapalı hususları açığa çıkarmak için bu risaleyi kaleme aldığını ifade etmektedir.⁷⁸

Müellif konuyu dört aşamada/başlık altında ele almıştır:

i. İktidânın sahih/câiz olup olmadığı,

⁷² Konevî, *el-Mukaddime fî refi'l-yedeyn fi's-salât* (Râşid Efendi, 1367), 222b; Ayrıca bk. Bayder, "8./14. Yüzyılda Şam-Mısır Bölgesi Fakihleri Arasında Bir Tartışma: Refu'l-Yedeyn Meselesi", 122-123; Çiftci, "Cemâleddin el-Konevî'nin Namazda Ellerin Kaldırılması Meselesine Dâir Risâlesi", 163-164.

⁷³ Konevî, *el-Mukaddime fî refi'l-yedeyn fi's-salât* (Râşid Efendi, 1367), 224b-225a. Ayrıca bk. İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 2/80.

⁷⁴ Konevî, *el-Mukaddime fî refi'l-yedeyn fi's-salât* (Râşid Efendi, 1367), 223a-224b; Bayder, "8./14. Yüzyılda Şam-Mısır Bölgesi Fakihleri Arasında Bir Tartışma: Refu'l-Yedeyn Meselesi", 124; Çiftci, "Cemâleddin el-Konevî'nin Namazda Ellerin Kaldırılması Meselesine Dâir Risâlesi", 164.

⁷⁵ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 180; Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 371; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/342.

⁷⁶ Geniş bilgi için bk. Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 371-378; Serahsî, *el-Usûl*, 1/339-345. Ayrıca bk. Çiftci, "Cemâleddin el-Konevî'nin Namazda Ellerin Kaldırılması Meselesine Dâir Risâlesi", 165.

⁷⁷ Konevî, *el-Mukaddime fî refi'l-yedeyn fi's-salât* (Râşid Efendi, 1367), 223a-225a; Bayder, "8./14. Yüzyılda Şam-Mısır Bölgesi Fakihleri Arasında Bir Tartışma: Refu'l-Yedeyn Meselesi", 124; Çiftci, "Cemâleddin el-Konevî'nin Namazda Ellerin Kaldırılması Meselesine Dâir Risâlesi", 165.

⁷⁸ Muhammed Emîn Emir Pâdişah, *Risâle ferîde fî iktidâi'l-Hanefiyye bi'ş-Şâfiyye* (Kayseri: Ragıp Paşa Kütüphanesi, 155/4), 268b.

Müellif burada Mekhûl rivayetine yer verdikten sonra rivayetin şâzz olduğu yönündeki değerlendirmeleri zikrederek iktidânın sahih olduğunu söyleyenlerin görüşlerine yer verir. Burada bazılarının -Cessâs, Haddâd gibi- mutlak olarak iktidâyı câiz gördüklerini, bazılarının ise -Kâdihân gibi- iktidâyı şartlı cevaz verdiklerini ifade etmektedir. Bu konuda Haddâd'ın şu değerlendirmesine yer verir: "Aşhabımız mesailde mezhebimize muhalif olan kimseye iktidanın câiz olduğuna dair istidlalde bulunmuşlardır. Onlardan biri de sabah namazında kunut yapan kimseye iktida meselesidir." Müellif daha sonra konuya dair aklî ve naklî deliller getirerek iktidanın câiz olduğu görüşünü desteklemeye çalışır. İmam fâsık olsa bile arkasında namaz kılmayı âmir olan hadisi delil getirerek namazda elleri kaldıran imama uymanın evleviyetle câiz olduğunu ispata çalışır.⁷⁹

ii. İktidânın câiz kabul edilmesi durumunda kerâhetin bulunup bulunmadığı,

Bu başlık altında müellif, kerâhet konusunda farklı görüşlerin olduğunu bazılarının ihtilafli konularda ihtiyatlı davransa bile bu kişiye uyan kimsenin günahkâr olduğunu bazılarının mekruh olmakla birlikte câiz gördüklerini bazılarının ise kerâhet olmaksızın câiz olarak kabul ettiklerini ifade etmektedir.⁸⁰

iii. Kerahet (söz konusuysa) tenzih mi tahrir mi ifade ettiği,

Mekruh olduğunu savunanların bundan maksatlarının tenzihî kerâhet olduğunu ifade eden müellif, buradaki kerâhetin evlâ olana aykırı oluşundan kaynaklandığını, mezhep imamlarının görüşlerinin arasını mümkün olduğunca telif etmenin fakihler tarafından kabul edilen bir esas olduğunu ifade etmektedir. Kerâhetin tahrir ifade etmesi için zannî bir delile ihtiyaç olduğunu, Şafîî imamın ise ihtilafli konularda ihtiyatlı davranması durumunda ise zannî delilin de bulunmayacağını ifade etmektedir.⁸¹

iv. Kerahetin söz konusu olmadığı varsayıldığında iktidânın daha efdal olduğu durum,⁸²

Müellif, Hanefî bir kimsenin -öncesinde Şâfiî cemaat namaza başlamamışsa-Hanefî imama uymasının daha evla olduğunu; aksi durumda Şâfiî imama uymanın faziletli olduğunu ifade etmiştir. Şayet Hanefî bir kimsenin imama uymayıp namazı geciktirmesinin mekruh olduğunu; hatta bir mescitte -mazeretsiz- cemaatin tekrarlanmasının da mezhep nezdinde mekruh olarak değerlendirildiğini belirtmiştir.⁸³

Emir Padişah konuyla ilgili değerlendirmelerini şu sözleriyle tamamlamaktadır:

"Dört mezhep imamına ve onların takipçilerine karşı hüsnü zan beslemek ve cemaatle namazın en büyük hikmetlerinden/gayelerinden birinin müminlerin kalplerinin birleştirmek olduğunu bilmek gerekir. Bunda ihtilaf yoktur. Çünkü Allah'ın rahmeti ancak o zaman iner. Taassup, muhakkiklerin açıkça belirttiği gibi fâsıklıktır. Bunun bir kısmı müçtehit imamlara dil uzatmaya ve onları karalamaya yol açar ki bu, Allah korusun, insanı küfre götürür."⁸⁴

3.2.3. Ali el-Kârî'nin (öl. 1014/1605) *Lisânü'l-İhtidâ fî beyânî'l-İktidâ* İsimli Eseri

⁷⁹ Emîr Pâdişah, *Risâle feride fi iktidâ'l-Hanefiyye bi's-Şâfiyye* (Ragıp Paşa Kütüphanesi, 155/4), 268b-271a.

⁸⁰ Emîr Pâdişah, *Risâle feride fi iktidâ'l-Hanefiyye bi's-Şâfiyye* (Ragıp Paşa Kütüphanesi, 155/4), 271a-271b.

⁸¹ Emîr Pâdişah, *Risâle feride fi iktidâ'l-Hanefiyye bi's-Şâfiyye* (Ragıp Paşa Kütüphanesi, 155/4), 271b-27a.

⁸² Emîr Pâdişah, *Risâle feride fi iktidâ'l-Hanefiyye bi's-Şâfiyye* (Ragıp Paşa Kütüphanesi, 155/4), 268b.

⁸³ Emîr Pâdişah, *Risâle feride fi iktidâ'l-Hanefiyye bi's-Şâfiyye* (Ragıp Paşa Kütüphanesi, 155/4), 272a.

⁸⁴ Emîr Pâdişah, *Risâle feride fi iktidâ'l-Hanefiyye bi's-Şâfiyye* (Ragıp Paşa Kütüphanesi, 155/4), 273b.

Eser, Salâh Muhammed Ebü'l-Hâc tarafından tahkik edilerek 2020 yılında Ammân'da basılmıştır.⁸⁵ Ali el-Kârî (öl. 1014/1605) namaza dair farklı konuları ele aldığı eserinde, farklı mezhebe mensup olan imamın arkasında namaz kılmaya dair hükümleri şu başlıklar altında ele almıştır:

i. İhtilafî gözeten, farklı mezhebe mensup imamın arkasında namaz kılmanın mekruh olmadığı,

Müellife göre bundan kastedilen, ihtilafî gözeten kişinin arkasında namaz kılmanın kerahet olmaksızın câiz; ihtilafî gözetmeyen kişinin arkasında ise kerahetle caiz olmasıdır. Kerâhetle câiz olmasının ise iktidânın geçersiz olacağı anlamına gelmez. Bu görüşün şüphe ve tereddüt içermediğini, çünkü muhalif olan kişinin, imamların ihtilafını gözetmesi durumunda -ki bu icma ile müstehaptır- ihtilaftan kurtulacağını, böylece namazın tartışmasız olarak geçerli olacağını ifade etmektedir.⁸⁶ Müellif daha sonra bu ihtilafî konuların neler olduğu ve bunlarla ilgili mezhep içerisindeki görüşlere değinir.⁸⁷

ii. Namazı bozan şeyleri (yapıp yapmadığı) bilinmeyen muhalif imama iktidânın sahih olması,

Namazı bozan şeylerin kesin olarak bilinmemesi durumunda imama uymanın câiz; bilinmesi durumunda ise câiz olmadığı görüşünü benimseyenlerin olduğunu kaydeden müellif, *Fetâva'l-Giyâsiyye*'yedeki şu görüşe yer vermektedir: “Tercih edilen görüş, bu şeylerden hiçbirini bilmiyorsa, ona uymak kerahet olmaksızın câizdir; çünkü asıl olan bunların olmamasıdır.”⁸⁸ Bu mutlak ifade, eğer onun ihtilafî konuları bilmediği biliniyorsa, ona uymanın câiz olduğunu gösterir. Bu, en adil görüştür diyerek bu konudaki kanaatini ortaya koymaktadır.⁸⁹

iii. Muhalif imama iktidânın geçersiz olduğu görüşünün şâzz olduğu,

Müellif Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin Mekhûl rivâyetine dayarak Hanefî'nin Şâfiî imama uymasının câiz olmadığına dair görüşünü zikrederek bu görüşün şâzz olması sebebiyle dikkate alınmayacağını ifade ettikten sonra *ez-Zehîra*'da, elleri kaldırmanın namazı bozmayacağı⁹⁰ ve *Câmi'u'l-fetâvâ*'da ise bu görüşü gerekçelendirme sadedinde “Namazı bozan, namazda ibadet olarak bilinmeyen şeydir. Vitir ve bayram namazlarında ise elleri kaldırmak icmâ ile sünnettir”⁹¹ şeklindeki ifadelere yer vermek suretiyle bu görüşün geçersizliğini ortaya koymaya çalışmaktadır.⁹²

⁸⁵ Ebü'l-Hasen Ali el-Kârî, *Lisânü'l-İhtidâ fi beyâni'l-İktidâ*, thk. Salâh Muhammed Ebü'l-Hâc (Ammân: Merkezü Envârî'l-Ulemâi li'd-Dirâsât, 2020). Eserin bir başka tahkiki için bk. Adnan Memduhoğlu, “Molla Ali el-Kârî ve ‘el-İhtidâ fi'l-İktidâ’ Adlı Risalesi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2015), 227-270. Eser ayrıca bir bildiriye de konu edilmiştir. bk. Necmeddin Güney, “Muhaliğin Arkasında Namaz Kılmak: Ali el-Kârî'nin ‘İktidâ Risâlesi’, Özeline Farklı Mezhepten İmama Uymaya Dâir Fikhî Tartışmalar”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı*, ed. Ahmet Polat - Abdülcelil Bilgin (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 3/545-559.

⁸⁶ Ali el-Kârî, *Lisânü'l-İhtidâ fi beyâni'l-İktidâ*, thk. Salâh Muhammed Ebü'l-Hâc (Ammân: Merkezü Envârî'l-Ulemâi li'd-Dirâsât, 2020), 91.

⁸⁷ Ali el-Kârî, *Lisânü'l-İhtidâ*, 91-94.

⁸⁸ Dâvud b. Yûsuf el-Hatîb, *el-Fetâva'l-Giyâsiyye* (Bulak: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1321), 31.

⁸⁹ Ali el-Kârî, *Lisânü'l-İhtidâ*, 95-96.

⁹⁰ Buhârî, *ez-Zehîra*, 2/120.

⁹¹ Muhammed b. Mustafa Kırk Emre, *Câmi'u'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fâtih, 2287), 27b.

⁹² Ali el-Kârî, *Lisânü'l-İhtidâ*, 97-98.

iv. Muhalif olanın arkasında namaz kılmanın mutlak olarak caiz olduğu, Müellif, bu görüşün Cessâs ve bazı fakihler tarafından benimsendiğini kaydetmektedir.⁹³

Ali el-Kârî konuyla ilgili şu değerlendirmeleri yaparak sözlerini tamamlamaktadır:

“Sözün özü bu konuda ne Hz. Peygamber’den bir hadis ne ashâbı kiramdan ne de önde gelen imamlardan muhalife iktidanın câiz olmadığı ya da mekruh olduğuna dair bir söz vârid olmuştur. Bilakis Hz. Peygamber “İyi ve kötü (*muttakî ve günahkâr*) her müslümanın arkasında namaz kılınız”⁹⁴ buyurmuştur. Bu rivayetin zâhiri umûm ifade eder. İslam âlimlerinin ihtilafı, bu konuda kendilerine ulaşan rivayetlerin farklılık arz etmesinden kaynaklanmaktadır... Eğer imam, muktedînin değil de kendi mezhebine göre namazı bozan bir şey yaparsa -kadına veya erkeklik organına dokunmak gibi- çoğunluğa göre bu durumda namaz caizdir ve en sahih görüş de budur.”⁹⁵

3.2.4. Nuh b. Mustafa'nın (öl. 1070/1660) *Risâle fî cevâzi'l-iktidâ bi's-Şâfi'yyi ve ademi cevâzihi* isimli Eseri

Eser, Muhammed Câsim ed-Dükeyle tarafından Nûh b. Mustafa'nın altı risalesiyle birlikte tahkik edilerek 2021 yılında Dimaşka basılmıştır.⁹⁶ Nûh b. Mustafa mutad olduğu üzere hamdele ve salveleden hemen sonra Bâbertî'nin Şâfiî imama iktidanın ancak ihtilaf konularında ihtiyatı esas alması durumunda sahih olacağı görüşüne atif yaparak risalesine başlamaktadır.⁹⁷ Mekhûl en-Nesefî rivayetine de değinen müellifin İtkânî'nin konuyla ilgili risalesine özellikle vurgu yapması dikkat çekicidir.⁹⁸

Müellif mezhebe ait kaynaklardan iktibaslar yapmak suretiyle hangi durumlarda iktidânın câiz olabileceği hususunda farklı görüşlere yer vermektedir.⁹⁹

Sabah namazında kunut yapan imama iktidayla ilgili olarak Tarafeyn ve Ebû Yûsuf'un görüşlerine yer veren müellif daha sonra Zeylâî'nin “Bu mesele, kan aldırma, hacamattan sonra abdest alma, meniden dolayı elbiseyi yıkama, istisnâ yapmak suretiyle imandan şüpheye düşmeme, namazda kıbleden farklı bir tarafa yönelmeme, vitri selamla bölmeme gibi ihtilafli konularda ihtiyatlı olmak kaydıyla Şâfiî imama iktidânın sahih olacağına delalet eder”¹⁰⁰ görüşüne yer vermektedir.¹⁰¹

Müellif konuyla ilgili tercihini açık biçimde belirtmemekle birlikte risalenin genelinden ihtilafli konularda ihtiyatı esas alması kaydıyla Şâfiî imama iktidanın câiz olduğu görüşünü benimsediği çıkarılabilmektedir.

Sonuç

Mekhûl en-Nesefî'nin Ebû Hanîfe'ye atfederek nakletmiş olduğu görüşün mezhebin kurucu imamlarına ait mevcut kaynaklarda varlığı tespit edilememiştir. Hanefî fukahasının cumhurunun konuya dair yaklaşımları dikkate alındığında söz konusu

⁹³ Ali el-Kârî, *Lisâni'l-İhtidâ*, 100-101.

⁹⁴ Dârekutrî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 2/404.

⁹⁵ Ali el-Kârî, *Lisâni'l-İhtidâ*, 117-118.

⁹⁶ Nuh b. Mustafa, “el-İktidâ bi's-Şâfi'yyi ve ademü cevâzih”, *Mecmu'atü resâli'l-allâme Nuhî'r-Rûmî el-Hanefî*, thk. Muhammed Câsim ed-Dükeyle (Dimaşk: Dâru'l-Muktebes, 2021), 103.

⁹⁷ Nuh b. Mustafa, “el-İktidâ bi's-Şâfi'yyi ve ademü cevâzih”, 103.

⁹⁸ Nuh b. Mustafa, “el-İktidâ bi's-Şâfi'yyi ve ademü cevâzih”, 103-104, 105-106.

⁹⁹ Nuh b. Mustafa, “el-İktidâ bi's-Şâfi'yyi ve ademü cevâzih”, 104-112.

¹⁰⁰ bk. Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik*, 1/171.

¹⁰¹ Nuh b. Mustafa, “el-İktidâ bi's-Şâfi'yyi ve ademü cevâzih”, 107.

görüşün zâhiru'r-rivâye niteliği taşımadığı, en iyi ihtimalle nâdiru'r-rivâye kapsamında bir görüş olabileceği söylenebilir. Nâdiru'r-rivâye olarak kabul edilse bile Mekhûl rivayetiyle amel edilebilmesi fetva usulü açısından problemlili gözükmektedir. Çünkü mezhep içerisinde nâdiru'r-rivâye bir görüşle amel edebilmek için onun zâhiru'r-rivâye'ye uygun olması, ona muhalif olmaması gerekir.¹⁰² İmam Muhammed'in zâhiru'r-rivâyeyi oluşturan eserlerinden biri olan *el-Câmi'u's-sağîr*'de sabah namazında kunût yapan imama uymanın câiz olduğu ifade edilmektedir. Kunût esnasında ellerin kaldırılacağı düşünüldüğünde Ebû Hanîfe'nin namazda ellerini kaldıran bir imama uyulmasında herhangi bir sakınca görmediği anlaşılmaktadır. Zâhir olan görüş de budur. Oysa Mekhûl'un naklettiği görüş bununla açık bir şekilde çelişmektedir. Dolayısıyla bu rivayetin hükme esas teşkil etmesi söz konusu değildir.

Mezhebin zâhir görüşü farklı olmasına rağmen İtkânî'nin ısrarla Mekhûl rivayetini gündeme getirmesini taassubiyet ve zaman zaman mezhepler arasında yaşanan gerilim ve rekabete bağlamak mümkündür. Bu gerilim ve rekabetin etkisine paralel olarak farklı sâiklerle siyasi otoritenin desteği ve kendisine alan açmasıyla birlikte mesele İtkânî tarafından tekrar gündeme getirilmiş ve Hanefî bir kimsenin Şâfiî imama uymasının câiz olmadığı noktasına evrilmek suretiyle dönemin popüler tartışmalarından biri haline getirilmiştir. Bu bağlamda Mekhûl tarafından nakledilen rivayeti yaşadığı dönemin konjonktürüyle irtibatlandırmak mümkün olacaktır. Bu bağlamda Mekhûl en-Nesefî, mihne sürecinin İslam dünyasında meydana getirdiği travma ve sebep olduğu mezhebi kırılma ile kamplaşmaların zirve yaptığı bir dönemde yaşamıştır. Özellikle mihne sürecinde Mu'tezile'ye mensup ulemanın etkili olması ve bunların çoğunun amelde Hanefî mezhebine mensup olmaları kendilerine karşı bir cephenin oluşmasına sebep olmuştur. Bu tepkilerden payına düşeni alan Hanefî hukukçular arasında, bu etki-tepkinin bir neticesi olarak taassubiyetin yayıldığı ve muhalif mezhep mensuplarına karşı bir mesafenin olduğu söylenebilir. İşte söz konusu taassubiyetin ve karşılıklı gerilimlerin yaşandığı bu vasatta safları netleştirmek amacıyla mezhep imamı referans gösterilmek suretiyle böyle bir rivayetin ortaya çıkmış olabileceği düşünülmektedir.

Konu üzerine daha sonra yapılan çalışmalarda Mekhûl rivayeti eleştirilmiş istisnâî bazı durumlar dışında bir başka mezhebe mensup imama iktidâ konusunda herhangi bir rezerv konulamayacağı, namazın toplumu birleştirici ve bütünleştirici rolünün önemine vurgu yapılarak böyle bir görüşün isabetli olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca lehte ya da aleyhte çalışma yapan müelliflerden hiçbirinin, rivayetin sened zinciri hakkında herhangi bir değerlendirme yapmadıkları ve buna teşebbüs etmedikleri görülmektedir. Bunda içinde yaşadıkları bağlamın/ortamın da etkisinin olması muhtemeldir. Bu sebeple İslam toplumunda imamlık yapan kimselerin cemaat içerisinde farklı mezhep mensuplarının da olabileceği düşüncesiyle ihtilafli konularda ihtiyatlı davranmaları, namaz vecibesinin huzur içerisinde yerine getirilmesi ve toplumsal bütünlüğün teminine katkı sağlaması önem arz etmektedir.

¹⁰² Benzer bir değerlendirme için bk. Bayder, "8./14. Yüzyılda Şam-Mısır Bölgesi Fakihleri Arasında Bir Tartışma: Refu'l-Yedeyn Meselesi", 128.

Kaynakça | References

- Ali el-Kârî. *el-Esmâri'l-ceniyye fi'l-esmâi'l-Hanefiyye*. thk. Abûlmuhsin Abdullah Ahmed. Irak: Dîvanü'l-Vakfi's-Seniyye, 2009.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen. *Lisânü'l-ihtidâ fi beyâni'l-iktidâ*. thk. Salâh Muhammed Ebü'l-Hâc. Ammân: Merkezü Envâri'l-Ulemâi li'd-Dirâsât, 2020.
- Aydın, Ahmet. "Namazda Başka Bir Mezhepten Olan İmama Uymanın Hükmüne Dair Tartışmalar ve Rahmetullah Es-Sindî'nin 'Risâle fi Beyâni'l-İktidâ bi's-Şâfiyye ve'l-Hilâf fi Zâlik' Adlı Risâlesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (2019), 1677-1689. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3175>
- Aynî, Bedrüddîn. *Mînhatü's-sülûk fi şerhi Tuhfeti'l-mülûk*. thk. Ahmed Abdürrezzak Abdullah el-Kübeyî. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007.
- Bâbertî, Ekmeddîn. *Risâle fi ademi cevâzi refi'l-yedeyn fi gayri tekbîrati'l-iftitâh*. thk. Ammâr Abdülhüseyn Aşam. *Mecelletü'l-Arabiyye li'n-Neşri'l-İlmî* 3/2 (2021), 613-645.
- Bâbertî, Ekmeleddin. *el-Înâye şerhu'l-Hidâye (Fethü'l-Kadîr ile birlikte)*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Bahcivan, Seyit. "Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî ve şahsiyyetühü'l-İlmiyye". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 7/2 (Güz 2012), 31-59.
- Bayder, Osman. "8./14. Yüzyılda Şam-Mısır Bölgesi Fakihleri Arasında Bir Tartışma: Refu'l-Yedeyn Meselesi". *Dergiabant* 7/13 (Mayıs 2019), 116-132
<https://doi.org/10.33931/abuifd.540980>
- Bernand, Marie. "Le Kitâb al-radd 'alâ'l-bida' d'Abû Mutî' Makhûl al-Nasafî". *Annales Islamologiques* 16. (Le Caire 1980), 39-126.
- Boynukalın, Mehmet. "Mukaddime". *el-Asl*. mlf. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî. 5-315. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Brockelman, Carl. *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*. çev. Abdülhalim Neccâr. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2008.
- Buhârî, Burhâneddîn. *el-Muhtû'l-burhânî fi'l-fıkhi'n-Nu'mânî*. thk. Abdülkerim Sâmî el-Cundî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Buhârî, Burhâneddîn. *ez-Zehîratü'l-Burhâniyye (ez-Zehîretü'l-fetâva)*. thk. Ebû Ahmed el-Âdilî vd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1440/2019.
- Buhârî, Burhâneddîn. *Tetimme (Tetimmetü'l-fetâvâ)*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Vâlide Sultan, 165, 1a-226a.
- Çift, Salih. "Yahyâ b. Muâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çiftci, Adem. "Cemâleddin el-Konevî'nin Namazda Ellerin Kaldırılması Meselesine Dâir Risâlesi". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2023), 155-180.
<https://doi.org/10.20486/imad.1361269>
- Çiftci, Adem. "Kivâmüddîn el-İtkânî ve Namazda Ellerin Kaldırılmasının Terk Edilmesi Gerektiğine Dair Risalesi". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 12 (Aralık 2023), 1-73. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10417376>
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Debûsî, Ebû Zeyd. *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fık*. thk. Halil Muhyiddin el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.

- Durguti, Abdylkader. *Kerrâmîler: Horasan Hanefîleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023.
- Durguti, Abdylkader. *Mezhepleşme Çerçevesinde Muhammed b. Kerrâm ve Kerrâmiyye Mezhebi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Emîr Pâdişah, Muhammed Emîn. *Risâle ferîde fi iktidâ'î'l-Hanefiyye bi'ş-Şâfiyye*. Kayseri: Rağıp Paşa Kütüphanesi, 155/4, 268b-274a.
- Güney, Necmeddin. "Muhali'î'nin Arkasında Namaz Kılmak: Ali el-Kârî'nin 'İktidâ Risâlesi' Özelinde Farklı Mezhepten İmama Uymaya Dâir Fikhî Tartışmalar". *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı*. ed. Ahmet Polat - Abdülcelil Bilgin. 3/545-559. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Hatîb, Dâvud b. Yûsuf. *el-Fetâva'l-Giyâsiyye*. Bulak: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1321.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *el-Ukûdu'd-dürriyye fi tenkîhi'l-fetâva'l-Hâmidîyye*. b.y.: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddü'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2000.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Sıfatü's-safve*. thk. Ahmed b. Ali. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2000.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin. *Fethu'l-Kadîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İnce, İrfan. "Sindî, Rahmetullah b. Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- İsmail Paşa, Bağdatlı. *Hediyetü'l-ârifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- İtkânî, Kıvâmüddîn Emîr Kâtîb. *Mukaddime fi terki refi'l-yedeyn fi's-Salât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2269/03, 91a-111b.
- Kâdîhan, Ebü'l-Mehâsin. *Şerhu'l-Cami'i's-sağîr*. thk. Esedullah Muhammed Hanîf. Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Şeriat Fakültesi, Doktora Tezi, 1423.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.
- Kerderî, Hâfizüddîn. *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*. thk. Salim Mustafa el-Bedrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Kırk Emre, Muhammed b. Mustafa. *Câmi'u'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fâtih, 2287. 1a-201b.
- Konevî, Cemâleddîn. *el-Mukaddime fi refi'l yedeyn fi's-salât*. Kayseri: Râşid Efendi Kütüphanesi, 1367, 222a-225a.
- Kureşî, Abdulkadir. *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1993.
- Leknevî, Abdülhay. *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*. Kâhire: Matbaatü's-Saâde, 1324.
- Macit, Abdulkadir. "Nesef (Karşı)". *İslam Düşünce Atlası*. ed. Halil İbrahim Üçer. 3/1121. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 4. Basım, 2022.
- Memduhoğlu, Adnan. "Molla Ali el-Kârî ve 'el-İhtidâ fi'l-İktidâ' Adlı Risalesi". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2015), 227-270.
- Mergînânî, Burhanüddîn. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedâ*. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, ts.
- Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessestü'r-Risâle, 1982.

- Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz. *Dürerü'l-hükkâm şerhu Gureri'l-ahkâm*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2014.
- Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl. *Kitâbu'r-red alâ ehli'l-bidâ' ve'l-ehvâi'd-dâlle*. thk. Seyit Bahcivan. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *el-Kâfi fi şerhi'l-Vâfi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 612, 1a-527a.
- Nuh b. Mustafa. "el-İktidâü bi'ş-Şâfiyyi ve ademü cevâzihi". *Mecmu'atü resâili'l-allâme Nuhi'r-Rûmî el-Hanefî*. thk. Muhammed Câsim ed-Dükeyle. Dimaşk: Dâru'l-Muktebes, 2021, 103-112.
- Pezdevî, Ebü'l-Usr. *Usûlü'l-Pezdevî*. thk. Saîd Bektaş. Medîne: Dâru's-Sirâc, 2016.
- Sadrüşşehîd, Hüsâmeddîn. *Şerhu'l-Cami'i's-sağîr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1358, 1a-175b.
- Sarıkaya, Saffet. "Erken Dönem Hanefî Geleneğinde Bir Zâhid: Ebû Mutî Mekhûl en-Nesefî (318/930) ve *Kitâbu'l-Lü'lü'yyât'ı*". IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu *Bildiriler Kitabı*. ed. Cengiz Çuhadar vd. 1/469-484. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017.
- Serahsî, Şemsüleimme. *Şerhu'l-Cami'i's-sağîr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 565, 1a-277b.
- Serahsî, Şemsüleimme. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefa el-Efgânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1973.
- Siğnâkî, Hüsâmeddîn Hüseyin b. Alî. *en-Nihâye fi şerhi'l-Hidâye*. thk. Halid b. İbrahim Salih el-Muheymîd. Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Şeriat Fakültesi, Merkezü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye ,Yüksek Lisans Tezi, 1436.
- Sindî, Rahmetullah. *Gâyetü't-tahkîk ve nihâyetü't-tedkîk fi'l-iktidâ bi'ş-Şâfiyye*. thk. Salâh Muhammed Ebü'l-Hâc. Ammân: Merkezü Envârî'l-Ulemâi li'd-Dirâsât, 2020.
- Sindî, Rahmetullah. *Risâle fi cevâzi iktidâi'l-Hanefiyyi bi'ş-Şâfi'yyi*. Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5817/4, 46a-55b.
- Sübki, Takiyyüddîn. *Refü'l-yedeyn fi's-salât*. thk. Abdulhamid Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Muktebis, 2014.
- Şener, Abdülkadir. "Ebû Süleyman el-Cüzcânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/98. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Cami'u's-sağîr*. Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1986.
- Üzüm, İlyas. "Nesefî, Mekhûl b. Fazl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/570-571. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Velvâlicî, Ebü'l-Feth. *el-Fetâva'l-Vâliciyye*. thk. Mikdâd b. Mûsa Füreyyvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Buhârî, Zahrüddîn. *el-Fevâidü'z-zahîriyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1002.
- Zehebî, Şemsüddîn. *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zeylaî, Osman b. Ali. *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Bulak: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1314
- Zirikî, Hayreddin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 2002.